

# HAPİSHANEDEN TARİHE: ALİYA İZZETBEGOVIÇ'İN ENTELEKTÜEL VE AHLÂKÎ DOĞUŞU

İmdat Demir — Filozof Kirpi

## ÖZET

Aliya İzzetbegoviç'in hayatı, düşüncenin siyasî iktidarla ve savaşın acımasız gerçekliğiyle karşılaşmasının çarpıcı bir örneğidir. Yedi bölümlük bu otopsi, onun çocukluğundan Yugoslavya'daki mahkûmiyetlerine, felsefî eserlerinden Bosna'nın bağımsızlığına ve savaş sonrası mirasına uzanan çok katmanlı bir inceleme sunmaktadır. İzzetbegoviç'in Doğu ve Batı Arasında İslâm adlı eseri, insanın maddî varlığı ile ahlâkî ve mânevî dünyası arasındaki ilişkiyi sorgular. Bilim, sanat, özgürlük ve medeniyet üzerine düşünceleri indirgemeciliği eleştirirken, İslâm Deklarasyonu din ile siyaset arasındaki gerilimleri görünür kılar. Bu düşünsel miras, çoğulculuk ve eşit yurttaşlık ilkeleri açısından eleştirel biçimde değerlendirilir. Yugoslavya'nın çözülüşü, etnik milliyetçiliklerin yükselişi ve 1992 bağımsızlık süreci, düşünürü devlet adamlığıyla yüzleştirir. Saraybosna kuşatması, sivillere yönelik saldırılar, Markale katliamları ve gündelik hayatın yıkımı, liderliğin askerî olduğu kadar insanî ve hukukî sorumluluklarını da ortaya çıkarır. Prijedor, Foča ve Višegrad'daki suçlarla Srebrenitsa soykırımı, uluslararası hukukun bulguları ışığında ele alınırken Birleşmiş Milletler'in koruma başarısızlığı sorgulanır. Savaş suçlarının somut faillerine ilişkin hukukî tespitlerle etnik topluluklara yöneltilen kolektif suçlamalar kesinlikle ayrıştırılır. Mağdurların tanıklıkları, toplu mezarlar, yıkılan kültürel hafıza ve savaşa rağmen sürdürülen eğitim ile sanat faaliyetleri, insanî direnişin farklı boyutlarını görünür kılar. Dayton Anlaşması savaşı sona erdirirken etnik ayrışmaları anayasal düzene taşır. İzzetbegoviç'in barış tercihi, hayat kurtarma zorunluluğuyla adalet arayışı arasındaki gerilimde incelenir. Son bölüm, siyasî mirasın kutsallaştırılmasını, SDA'nın sonraki gelişimini ve Bosna'nın demokratik sorunlarını tartışır. Çalışmanın temel sorusu, özgürlüğü savunan bir düşünürün devlet yönetirken farklı kimliklerin haysiyetini ne ölçüde koruyabildiğidir. Böylece biyografik anlatı, savaşı ve siyaseti sorgulayan disiplinlerarası bir fikrî muhasebeye dönüşür; düşünürün sözleriyle liderin kararları aynı tarihî zeminde ele alınır. Geleceğe kalan ahlâkî yük de böylece belirginleşir.

## İnsan, İnanç, Totalitarizm ve Düşüncenin Bedeli (1925–1990)

Saraybosna'nın eski sokaklarında bir insanın kimliğini tek kelimeyle anlatmak kolay değildir. Aynı mahallede ezan duyulur, kilise çanları çalar; şehrin taşlarında Osmanlı'nın, Avusturya-Macaristan'ın ve Yugoslavya'nın izleri yan yana durur. Aliya İzzetbegoviç'in düşüncesi işte bu çoğul coğrafyada doğdu. Onu yalnızca "Müslüman lider" diye adlandırmak da yalnızca "komünizm karşıtı" diye tanımlamak da eksik kalır. Hayatının ilk altmış yılı, inanç ile aklın, aidiyet ile yurttaşlığın, özgürlük arzusu ile devlet otoritesinin aynı insanda nasıl çatışabileceğine ilişkin uzun bir hazırlıktır.

8 Ağustos 1925'te Bosanski Şamats'ta doğdu. Ailesi iki yıl sonra Saraybosna'ya yerleşti. Aile hafızasının taşıdığı Osmanlı mirası, bir imparatorluk nostaljisinden ibaret değildi: sınırların, yönetimlerin ve hukukî statülerin sürekli değiştiği Balkanlar'da hayatta kalma tecrübesiydi. Dedesi hakkında aktarılan bir hadise özellikle dikkat çekicidir: 1914 suikastının ardından Avusturyalı görevlilerin götürmek istediği bazı Sırp komşularını

korumuştı. Tarihî anekdotlar tek başına bir ahlâkî soy kütüğü kurmaz; fakat bu hikâye, ileride savaşın taraflarını etnik özlerle açıklamanın ne kadar sakıncalı olacağını hatırlatır. Bir topluluğun içinden suçlular da çıkar, komşusunu koruyan insanlar da. Genç Aliya'nın dünyasını şekillendiren ilk mesele, dinî aidiyetten önce adalet duygusuydu. Saraybosna'daki lise yıllarında bir yanda annesinden öğrendiği inanç, diğer yanda toplumsal eşitsizlikleri açıklama iddiasındaki siyasî fikirler bulunuyordu. Felsefe ve edebiyat okumaları, devraldığı cevaplarla yetinmesini engelledi. İnancı sarsıldı, yeniden kuruldu. Bu ayrıntı önemlidir: Onun dindarlığı, hiçbir soruyla karşılaşmamış bir kabullenişin değil, kuşkuyla mücadele etmiş bir zihnin ürünüydü. Ne var ki kişisel sorgulama yaşamış olmak, daha sonra geliştirilen her düşüncenin kendiliğinden eleştiriye açık olduğu anlamına gelmez. Bir düşünürün olgunluğu, geçmişte kuşkulanmış bulunmasından çok, yeni sorular karşısında kuşkuyla ne kadar yer bıraktığıyla anlaşılır.

### İşgalin Gölgesinde Gençlik

İkinci Dünya Savaşı sırasında Bosna, Nazi Almanyası'nın desteklediği Ustaşa yönetiminin hâkim olduğu Bağımsız Hırvatistan Devleti'nin sınırları içindeydi. Bu dönem yalnızca orduların değil, komşuluk ilişkilerinin de şiddetle sınındığı yıllardı. Etnik ve dinî aidiyetler, devlet şiddetinin ve silahlı grupların hedefleme ölçütlerine dönüşebiliyordu. İzzetbegoviç, lise çağında Genç Müslümanlar hareketine katıldı; mültecilere yardım faaliyetlerinde bulundu. Biyografik kayıtlara göre Ustaşa askerî seferberliğinden kaçındı. Onun için dinî örgütlenme, yalnız ibadet alanı değil, toplumsal dayanışmanın ve siyasî kimlik arayışının da zeminiydi. Ancak bu hareketi yalnızca yardım faaliyetlerinden ibaret görmek tarihî bağlamı yoksullaştırır. Genç Müslümanlar, Müslüman toplulukların kültürel ve dinî geleceği hakkında fikirler geliştiren, dönemin birbirine düşman ideolojik kutupları içinde kendi istikametini arayan bir çevreydi. Burada sorulması gereken, hangi inancın ne kadar samimiyetle taşındığı değil, dinî dayanışmanın çoğul bir toplumda hangi siyasî hak ve yükümlülükleri doğurduğudur. Aliya'nın daha sonra bütün Bosna yurttaşlarını kapsayan bir devlet fikrine yönelişini anlayabilmek için gençlikteki cemaat merkezli düşünceyi de görünür kılmak gerekir.

2

Savaşın ardından Tito öncülüğündeki komünist Partizanların kurduğu Yugoslavya yeni bir düzen vaat ediyordu: faşizmin yıkıntıları üzerinde eşitlik, modernleşme ve halkların kardeşliği. Fakat tek parti iktidarı, farklı siyasî örgütlenmelere ve bağımsız düşünceye sınırlı alan bırakıyordu. Dinî hayat tümüyle ortadan kaldırılmadı; buna karşılık dinin kamusal örgütlenmesi ve rejim eleştirisi sıkı gözetim altında tutuldu. Resmî eşitlik dili ile düşünce ve örgütlenme özgürlüğü arasındaki çelişki, İzzetbegoviç'in ilk büyük siyasî tecrübesi oldu.

Yine de Yugoslavya'nın tarihini yalnızca baskı aygıtlarından ibaret görmek yanlış olur. Savaş sonrasında eğitim, sağlık, sanayileşme ve farklı toplulukların aynı federal çatı altında yaşaması bakımından kayda değer dönüşümler gerçekleşti. İzzetbegoviç'in eleştirisini anlamlı kılan, bu kazanımları inkâr etmek değildir. Mesele, devletin refah ve eşitlik vadinin kişiye vicdanını kullanma serbestliği verip vermediğidir. Bir yurttaş ekonomik güvencelere sahip olduğu hâlde düşüncesini açıklamak için cezaevini göze almak zorunda kalıyorsa, kamusal düzenin ahlâkî hesabı kapanmış sayılamaz. Buradaki çatışma sosyal adalet ile özgürlük arasında zorunlu bir tercih değil, ikisini birlikte sağlayamayan siyasî iktidarın sınırlarıyla ilgilidir.

1946'da Genç Müslümanlar çevresindeki faaliyetleri nedeniyle tutuklandı ve üç yıl hapis cezasına çarptırıldı. Henüz yirmili yaşlarının başındaydı. Burada hapishaneyi romantikleştirmemek gerekir. Hapishane, insanı kendiliğinden bilge yapmaz; çoğu zaman onu yorar, yalnızlaştırır, geleceğini kesintiye uğratar. Aliya için de bedeli eğitimde gecikme, toplumsal hayattan kopuş ve sürekli bir siyasî kuşkuyla yaşamak oldu. Fakat devletin, düşünceyi cezalandırma kudretiyle hakikati belirleme yetkisinin aynı şey olmadığını bizzat deneyimledi. Bu fark, sonraki özgürlük anlayışının temel taşlarından biridir.

### Kitap ile Geçim Arasındaki Hayat

1949'da çıktığı hapisanenin kapısında onu ne bir kürsü ne de büyük bir siyasî hareket bekliyordu. Aile kurdu; önce ziraat eğitimi aldı, ardından hukuka geçti ve 1956'da mezun oldu. Şantiyelerde, inşaat ve mühendislik şirketlerinde çalıştı; hukukî işler yürüttü. Bu uzun sivil dönem, çoğu kahramanlık anlatısında yalnızca bir ara durak gibi geçirilir. Oysa teorik fikirlerin maddî dünyanın direnciyle karşılaştığı yer tam da burasıdır: çalışma saatleri, ücret, geçim, çocukların ihtiyaçları, bürokrasi, iş arkadaşları. İzzetbegović'in insan tasavvuru yalnız kitaplıkta değil, gündelik hayatın bu sıradan zorunluluklarında da biçimlendi.

Yazılarıyla Müslüman toplumların gerilemesini, kültürel yenilenmeyi ve dinin kamusal anlamını tartıştı. 1970'te yayımladığı İslâm Deklarasyonu, dinî uyanışı siyasî ve toplumsal bir mesele olarak ele alıyordu. Burada ihtiyatlı olmak şarttır. Metni yalnızca "mânevî diriliş çağırısı" diye sunmak, din ile siyasal düzen arasında kurduğu güçlü bağı görmezden gelir. Onu doğrudan Bosna'da kurulacak zorlayıcı bir din devletinin uygulanmış programı saymak da tarihî bağlamı aşar. Metnin esas muhatabı daha geniş Müslüman dünyaydı; buna rağmen çoğulcu yurttaşlık açısından sorgulanması gereken cümleler taşıdığı da açıktır. İnanç özgürlüğünü savunmakla, kamusal kurumların belirli bir inanç tarafından tanımlanmasını istemek aynı şey değildir.

### **Saraybosna Davası: Düşüncenin Suç Dosyasına Dönüşmesi**

1980'de Tito'nun ölümünden sonra Yugoslavya'nın iktisadî ve siyasî gerilimleri derinleşti. 1983'te İzzetbegović ve başka Müslüman aydınlar Saraybosna'da yargılandı. İddialar arasında anayasal düzene karşı faaliyet ve İslâmî milliyetçilik bulunuyordu. 20 Ağustos'ta İzzetbegović hakkında on dört yıl hapis kararı verildi; ceza temyiz süreçlerinde azaltıldı. Uluslararası Af Örgütü'nün 1985 tarihli incelemesi, bu davada düşünce açıklamalarının ve dinî metinlerin nasıl suç isnadına dönüştürüldüğünü ayrıntılandırdı. Bir devletin sert ideolojik eleştiriye uğraması, eleştirenin otomatik olarak şiddet örgütlediğini kanıtlamaz.

3

Davanın duruşma salonunda asıl yargılanan, yalnızca bir kişinin siyasî niyeti değildi; devletin meşru düşünceyi tanımlama yetkisinin sınırıydı. Savcılık, metinlerin okunmasını ve tartışılmasını siyasî bir tertibin delilleri arasında gösterirken, suç ile düşünce arasındaki çizgi belirsizleşiyordu. İzzetbegović'in savunduğu fikirlerin eleştiriye tâbi tutulması elbette mümkündü; hatta çoğulculuk adına gerekliydi. Fakat eleştiri akademik ve kamusal alanda yürütülmek yerine ceza hukukunun konusu hâline geldiğinde, fikirlerin yanlışlığını göstermekten çok devletin itiraz karşısındaki tahammülsüzlüğü görünür olur. Otoritenin en tanıdık yanılgısı, karşı çıkışı tehlikeyle, tehlikeyi de suçla eşitlemesidir.

Foça Hapishanesi'ndeki yıllar, ikinci büyük kopuştur. Kitaplar, düşünce notları, dışarıdan gelen haberler ve yazının dar imkânlarıyla yaşadı. Sonradan Özgürlüğe Kaçışım adıyla yayımlanan notlar, bir kişinin hücre dışındaki dünyayla düşünsel bağını koruma çabasının izleridir. Doğu ve Batı Arasında İslâm kitabı da onun hapisteye bulunduğu 1984 yılında İngilizce yayımlandı. Dolayısıyla ortada basit bir "hapisteye düşünür oldu" hikâyesi yoktur. Fikrî üretimi hapis öncesine dayanır; hapis, bu üretimin karşılaştığı siyasî engelin adıdır.

25 Kasım 1988'de serbest bırakıldığında altmış üç yaşındaydı. Yugoslavya'nın tek parti düzeni çözülmeye, etnik milliyetçilikler siyasî alanı dönüştürmeye başlamıştı. İki yıl sonra Demokratik Eylem Partisi'nin kuruluşunda yer alacak, ardından Bosna'nın geleceğini belirleyen kararlara katılacaktı. Fakat henüz karşımızda kuşatılmış bir başkentin lideri değil, fikirlerinin kamu hayatına taşınması gerektiğine inanan bir hukukçu ve eski mahkûm vardı.

Aliya'yı anlamanın ilk şartı, mağduriyetinden otomatik bir ahlâkî dokunulmazlık üretmemektir. Bir düşünürün haksız yere mahkûm edilmiş olması, bütün siyasî fikirlerini doğrulamaz. Aynı şekilde sonraki görüşlerindeki tartışmalı noktalar, düşünce özgürlüğü ihlâlini mazur göstermez. Asıl sorumuz şudur: Devletten özgürlük isteyen insan, devletin başına geçtiğinde başkalarının özgürlüğünü hangi ilkelere

dayanarak koruyacaktır? Bu sorunun cevabı artık bir hapisane defterinde değil, Bosna'nın yaklaşan tarihinde aranacaktır.

*Filozof Kirpi: "Zindan, düşünceyi doğrulamaz; düşüncenin bedelini görünür kılar. Hakikat, o bedelden sonra başkalarına tanınan özgürlükte sınırlanır."*

## DOĞU İLE BATI ARASINDA BİR İNSAN FELSEFESİ: ALIYA'NIN DÜŞÜNCE EVRENİ

İslâm, Akıl, Ahlâk, Sanat, Özgürlük ve Medeniyetin Felsefî Anatomisi

Saraybosna'nın tarihî sokaklarında birbirine birkaç yüz metre uzaklıkta bulunan camiler, kiliseler ve sinagoglar, Aliya İzzetbegoviç'in düşünce evrenini anlamak için dikkate değer bir başlangıç noktasıdır. Aynı şehirde farklı inançların, kültürlerin ve tarihî hafızaların birlikte bulunması, yalnızca mimarî bir çeşitlilik değildir. İnsanlığın ortak yaşama imkânına ilişkin tarihî bir tecrübedir. İzzetbegoviç, bu çoğulluğun içinden konuşan bir Müslüman düşünür olarak insanın ne olduğunu, özgürlüğün hangi temele dayandığını ve medeniyetin hangi ahlâkî ölçülerle değerlendirilebileceğini sorguladı.

Onun düşünsel dünyasının merkezinde Doğu ve Batı Arasında İslâm bulunur. Eser, geleneksel anlamda bir din savunusu olmaktan ziyade insanın varoluşunu açıklama teşebbüsüdür. İzzetbegoviç burada insanı yalnızca biyolojik ihtiyaçları bulunan bir organizma veya maddî ilişkiler tarafından belirlenen toplumsal varlık olarak değerlendirmeyi. İnsan, aynı zamanda anlam arayan, ahlâkî tercihler yapan, sanat üreten, ölümünün bilincinde yaşayan ve kendi varlığını sorgulayan bir öznedir. Kitabın temel iddiası, maddî ve mânevî boyutlardan herhangi birini mutlaklaştıran düşüncelerin insan gerçekliğini eksik kavradığıdır.

4

### İnsanın Ontolojik İkiliği: Madde ile Mânâ

İzzetbegoviç'in antropolojik yaklaşımında insan, doğanın bir parçası olmakla birlikte yalnızca doğaya indirgenemeyen bir varlıktır. Açlık biyolojik bir ihtiyaçtır; fakat açlığını gidermek için başkasının ekmeğini çalmamayı tercih eden insanın davranışı, salt biyolojik zorunluluklarla açıklanamaz. Ölüm doğal bir olaydır; ölüm karşısında duyulan sorumluluk, yas, fedakârlık ve anlam arayışı ise başka bir değerlendirme düzlemi gerektirir.

Bu yaklaşımda beden ile ruh arasındaki ayrım, insanın parçalanması amacıyla değil, insan bütünlüğünün farklı boyutlarının anlaşılması için kullanılır. İzzetbegoviç'e göre materyalizm insanın tabiatla ilişkisini, dinî düşünce ise aşkınlık arayışını öne çıkarır. İslâm, onun yorumunda, bu iki yönü aynı hayat düzeninde birleştirme iddiası taşır.

Ancak burada ciddi bir felsefî problem bulunmaktadır. İnsan davranışının biyolojik açıklamasıyla ahlâkî değerlendirmesi birbirini zorunlu olarak dışlamaz. Bir davranışın nasıl ortaya çıktığını bilmek, onun doğru veya yanlış olduğuna ilişkin tartışmayı ortadan kaldırmaz. İzzetbegoviç'in güçlü tarafı indirgemeciliğe itirazıdır; tartışmalı tarafı ise kimi zaman farklı açıklama düzeylerini birbirinin rakibi gibi konumlandırmasıdır.

### Bilimin Sınırları ve Bilimciliğin Yanılgısı

İzzetbegoviç'in bilim eleştirisini bilim karşıtlığıyla özdeşleştirmek yanlış olur. Onun itirazı, bilimsel bilginin kendi yöntemsel sınırlarını aşarak insan varoluşunun bütün sorularını cevapladığı iddiasıdır. Bilim, insanın hangi koşullarda öldüğünü açıklayabilir; fakat bir insanın niçin bir başkası uğruna ölümü göze aldığı ahlâkî anlamını yalnızca laboratuvar verilerine indirgemek güçtür.

Bununla birlikte bilim ile ahlâkın farklı sorulara cevap vermesi, birbirlerinden bütünüyle bağımsız olduklarını göstermez. Modern bilim, insan davranışlarının biyolojik ve toplumsal koşullarını açıklayarak ahlâkî

muhakemeye önemli katkılar sunar. Aynı şekilde evrimsel açıklamalar, insanın ahlâkî sorumluluğunu kendiliğinden ortadan kaldırmaz.

İzzetbegoviç'in bilimsel açıklamayla materyalist dünya görüşü arasında kurduğu yakın ilişki bu nedenle eleştiriye açıktır. Bilimsel yöntem doğaüstü açıklamaları araştırma yöntemi olarak kullanmaz; fakat bu tercih, bilim insanının zorunlu olarak metafizik materyalizmi benimsemesini gerektirmez.

Onun düşüncesindeki asıl değer, bilimi küçültmekte değil, bilimsel kudret ile ahlâkî olgunluğun aynı şey olmadığını hatırlatmaktadır. Teknolojik bakımdan gelişmiş bir toplumun savaş, sömürü ve zulüm üretebilmesi, bu ayrımı tarihî bakımdan önemli kılar.

### **Sanat: İnsanın Maddî Dünyaya Sığmayan Yüzü**

İzzetbegoviç'in düşünsel mimarisinde sanat, süsleyici bir faaliyet değildir. İnsan varoluşunun anlam, trajedi ve aşkınlık boyutlarını görünür kılan temel tecrübelerden biridir.

Bir ressamın savaşta ölen çocuğu resmetmesiyle bir hekimin ölüm sebebini belirlemesi, aynı gerçekliğe yönelen iki farklı bilgi etkinliğidir. Hekimin açıklaması hayat kurtarabilir; resim ise ölümün insan vicdanında açtığı yarayı görünür kılabılır. İki etkinlik arasında zorunlu bir üstünlük ilişkisi bulunmaz.

İzzetbegoviç'in sanat düşüncesi, insanın yalnızca yararlılık ve üretim kavramlarıyla anlaşılamayacağını göstermeye çalışır. Bununla birlikte sanat ile bilimi fazlasıyla keskin karşıtlıklara yerleştirmesi sorunludur.

Nitekim 2024 tarihli akademik bir inceleme, onun sanat tartışmalarında ağırlıklı olarak Batı sanatından örnekler kullandığını, İslâm sanat geleneğinin kendi estetik imkânlarını ise yeterince değerlendirmedeğini ileri sürmektedir. Bu eleştiri önemlidir: Doğu ile Batı arasında düşünsel bir sentez öneren yaklaşımın, sanatsal örneklerini büyük ölçüde tek bir gelenekten seçmesi açıklanmayı gerektirir.

5

### **Ahlâkın Kaynağı: İtaat mi, Özgür Tercih mi?**

İzzetbegoviç'in düşüncesindeki en önemli meselelerden biri, özgürlük ile ahlâk arasındaki ilişkidir. Çünkü ona göre ahlâkî davranış, yalnızca dışarıdan belirlenmiş kurallara uygun hareket etmek değildir. Davranışın ahlâkî niteliği, insanın tercih edebilme imkânıyla bağlantılıdır.

Zor kullanılarak gerçekleştirilen bir yardım, dışarıdan bakıldığında yararlı bir sonuç doğurabilir. Fakat yardımın ahlâkî değerini değerlendirmek için niyeti, iradeyi ve şartları da bilmek gerekir. Bu nedenle zorbalıkla ahlâk üretmek, daha başlangıçta kendi gereğiyle çelişir.

Buradan önemli bir teolojik sorun doğmaktadır: Eğer insan ahlâkî sorumluluğunu özgür iradesiyle gerçekleştiriyorsa, din adına kurulan siyasî otorite onun vicdanına hangi ölçüde müdahale edebilir?

İzzetbegoviç'in özgürlük anlayışı, kendi dinî-siyasî ideallerine de yöneltilebilecek bu soruyu doğurur. Bir insanın inancını koruma hakkını savunmak yeterli değildir; inanmama, din değiştirme veya çoğunluğun kutsallarını eleştirme hakkının da güvence altında bulunması gerekir.

İzzetbegoviç'in ahlâk anlayışının özgürlükle ilişkisi, hukuk ve siyaset üzerine yapılan akademik değerlendirmelerde de özellikle vurgulanmaktadır.

### **Kültür ve Medeniyet: İlerleme ile İnsanlaşmanın Ayrılığı**

İzzetbegoviç, kültür ile medeniyet arasında belirgin bir ayrım kurar. Kültürü insanın iç dünyası, ahlâkî, sanatı ve anlam arayışıyla; medeniyeti ise teknik gelişme, üretim ve maddî örgütlenmeyle ilişkilendirir.

Bu ayrım, modern toplumların başarı ölçütlerini sorgulamaya imkân verir. Bir ülkenin fabrikaları, otoyolları, üniversiteleri ve askerî teknolojisi gelişmiş olabilir. Fakat bütün bunlar onun âdil, merhametli veya özgür bir toplum olduğunu kendiliğinden kanıtlamaz.

Ne var ki kültürün yalnızca mânevî, medeniyetin yalnızca maddî faaliyetlerden oluştuğunu düşünmek de indirgemecidir. Bir hastanenin örgütlenmesi ahlâkî değerlerden bağımsız değildir. Bir dinî kurumun işleyişi de iktisadî ve siyasî ilişkilerden bütünüyle ayrılamaz.

Dolayısıyla İzzetbegoviç'in ayrımı, tarihî gerçekliğin değişmez sınıflandırılması olarak değil, modern ilerleme anlayışına yöneltilmiş eleştirel bir araç olarak daha açıklayıcıdır.

### **İslâm Deklarasyonu: Evrensel Ahlâktan Siyasî Programa**

İzzetbegoviç'in felsefî düşüncesiyle siyasî idealleri arasındaki gerilim, İslâm Deklarasyonu metninde belirginleşir. Burada İslâm, bireyin mânevî hayatıyla sınırlı olmayan; toplumun eğitimini, ahlâkını ve kurumsal düzenini ilgilendiren kapsamlı bir dünya görüşü olarak ele alınır.

Fakat dinin ahlâkî rehberlik iddiasıyla devletin dinî ilkeler etrafında örgütlenmesi aynı mesele değildir. İlki kişisel ve toplumsal inanç özgürlüğüyle bağdaşabilirken ikincisi farklı inançlara sahip yurttaşların eşitliği bakımından ayrıca sorgulanmalıdır.

Akademik araştırmalarda İslâm Deklarasyonunun siyasî İslâm düşüncesiyle ilişkisi ve Bosna'nın çokkültürlü devlet yapısına nasıl uyarlanabileceği farklı biçimlerde yorumlanmaktadır. Bazı araştırmalar metnin İslâmî toplumsal dönüşüm hedefini öne çıkarırken, bazıları İzzetbegoviç'in Bosna'daki siyasî uygulamalarının bu metinden doğrudan çıkarılamayacağını belirtir.

Buradaki esas felsefî mesele, ahlâkî hakikatin çoğulcu siyasette nasıl temsil edileceğidir. İzzetbegoviç'in özgürlük düşüncesi, ancak kendisinden farklı düşünen insanların eşitliğini de güvence altına aldığı ölçüde evrensel bir nitelik kazanabilir.

### **Düşüncenin Savaşla Karşılaşacağı Eşik**

İzzetbegoviç'in kitapları, insanı maddî varoluşuna indirgemeyen, ahlâkî sorumluluğu önemseyen ve medeniyeti vicdanın ölçüsüne vurmak isteyen bir düşünce dünyası ortaya koymaktadır. Ancak bu eserlerdeki güçlü ikilikler ve din-siyaset ilişkisine ilişkin kabuller, ciddi felsefî eleştirilerden bağımsız değildir.

Yaklaşan Bosna Savaşı, bütün bu fikirleri kitap sayfalarından çıkaracaktır. İnanç özgürlüğü, artık teorik bir ilke değil; camisi yıkılan Müslümanın, kilisesi tehdit edilen Hristiyanın ve evinden sürülen herhangi bir yurttaşın somut meselesi olacaktır.

İzzetbegoviç'in felsefesinin tarih karşısındaki sınavı, yalnızca kendi topluluğunun haklarını savunmasında değil, başka toplulukların da aynı haklara sahip olduğunu kabul eden bir siyasî düzenin kurulmasında aranacaktır.

Filozof Kirpi: "İnsanı yalnızca maddede arayan ruhunu, yalnızca ruhta arayan dünyasını kaybeder; insanın haysiyeti, her ikisine de hükmetmek isteyen iktidarın karşısında başlar."

## **DÜŞÜNÜRÜN DEVLETLE İMTİHANI: YUGOSLAVYA'NIN ÇÖKÜŞÜ VE BOSNA'NIN BAĞIMSIZLIĞI**

Milliyetçilik, Demokrasi, Devlet, Kimlik ve Birlikte Yaşamanın Siyasî Trajedisi (1990–1992)

18 Kasım 1990'da Saraybosna'da bir sandığın başına gelen Aliya İzzetbegović, birkaç yıl önce Yugoslav devletinin hapisanesinden çıkmış bir hukukçu ve düşünürdü. Artık aynı devletin çözülmekte olan siyasî düzeninde seçimlere katılıyordu. Sandığa attığı oy, yalnızca bir partinin geleceğiyle ilgili değildi. Bosna-Hersek'in hangi siyasî topluluğa dönüşeceğini belirleyecek uzun ve tehlikeli sürecin başlangıcıydı. Şehrin gündelik hayatında hâlâ farklı dinlerden komşular aynı sokakları paylaşıyor, çocuklar aynı okullara gidiyor, aileler ortak bir Yugoslav geçmişinin hatıralarını taşıyordu. Fakat siyasî iktidarın dili değişiyordu. Yurttaşın yerini etnik topluluk, kamusal uzlaşmanın yerini tarihî hesaplaşma almaya başlamıştı.

İzzetbegović'in düşünsel hayatında insanın özgürlüğü üzerine yürüttüğü tartışma, artık devletin bağımsızlığı ve toplumun varlığını sürdürmesi meselesine dönüşecekti. Burada belirleyici sorun, Müslümanların nasıl yönetileceği değildi. Birbirinden farklı tarihî, dinî ve kültürel aidiyetlere sahip insanların aynı devlet çatısı altında hangi hukukî esaslarla yaşayabileceğiydi.

### **Yugoslavya: Kardeşlik Söyleminin Altındaki Fay Hatları**

Tito'nun 1980'deki ölümünün ardından Yugoslavya, ekonomik kriz, federal kurumların zayıflaması ve yükselen milliyetçiliklerle karşılaştı. Sırbistan'da Slobodan Milošević'in merkezî iktidarı güçlendirme politikaları, Slovenya ve Hırvatistan'da cumhuriyetlerin yetkilerini genişletme talepleriyle çatışıyordu. Komünist rejimin ideolojik bağlayıcılığı çözüldükçe siyasî meşruiyet, giderek etnik kimlikler üzerinden üretilmeye başlandı.

Bosna-Hersek ise bu çözümlenin en karmaşık coğrafyasıydı. 1991 nüfus sayımında Müslümanlar yaklaşık yüzde 43, Sırlar yüzde 31, Hırvatlar yüzde 17 oranındaydı; geri kalan nüfus kendisini Yugoslav veya başka kimliklerle tanımlıyordu. O dönemde resmî milliyet kategorisi olarak kullanılan "Müslüman" kavramı, daha sonra yaygınlaşan Boşnak millî kimliğiyle tarihî süreklilik taşısa da bütünüyle aynı terminolojik bağlama sahip değildi.

Bu demografik yapı, Bosna'nın herhangi bir etnik topluluğun münhasır mülkü olarak tanımlanmasını sorunlu kılıyordu. Üstelik topluluklar birbirinden kesin coğrafi sınırlarla ayrılmış değildi. Karma evlilikler, ortak mahalleler ve iç içe geçmiş yerleşim alanları toplumsal gerçekliğin parçasıydı. Milliyetçi siyasetin nüfus haritalarıyla çizmek istediği sınırlar, insanların evlerinin, mezarlıklarının ve gündelik ilişkilerinin içinden geçiyordu.

İzzetbegović'in karşı karşıya kaldığı mesele tam da buydu: Devletin bütünlüğünü savunurken farklı toplulukların meşru kaygılarını nasıl temsil edecekti?

### **SDA: Dinî Aidiyetten Demokratik Temsile**

26 Mayıs 1990'da Demokratik Eylem Partisi'nin, yani SDA'nın kurulması, İzzetbegović'in entelektüel kimliğini örgütlü siyasete taşıdı. Parti, Müslüman kültürel-tarihî çevreden gelen yurttaşları merkeze almakla birlikte programını kabul eden diğer yurttaşlara da açık olduğunu belirtiyordu. Kuruluş bildirgesinde Bosna-Hersek'in Müslümanların, Sırların ve Hırvatların ortak devleti olarak korunması vurgulanmıştı.

Ancak burada önemli bir siyaset sosyolojisi problemi bulunuyordu. Etnik ve dinî aidiyetleri temel alan partiler, temsil etmek istedikleri toplulukların haklarını koruyabilirler; aynı zamanda toplumsal farklılıkları kalıcı siyasî sınırlar hâline getirebilirler.

1990 seçimlerinde SDA 240 sandalyeli mecliste 86, Radovan Karadžić'in Sırp Demokrat Partisi 72, Hırvat Demokrat Birliği ise 44 sandalye kazandı. Üç büyük millî parti toplam 202 sandalyeye ulaşırken, etnik eksenini aşmaya çalışan siyasî oluşumlar sınırlı temsil elde etti. İzzetbegović yedi üyeli başkanlık konseyinin başkanı oldu.

Seçimler tek parti yönetiminin sona ermesini sağlamıştı; fakat demokratik rekabetin büyük ölçüde etnik aidiyetler üzerinden örgütlenmesi, ortak yurttaşlık fikrini güçlendirmekte yetersiz kalıyordu.

Demokrasi yalnızca sandık değildir. Seçimi kazananların kendilerini bütün devletin sahibi, kaybedenlerin ise korunması gereken bir azınlık olarak görmesi de değildir. Farklı toplulukların, seçim sonuçlarından bağımsız olarak eşit haklara sahip kalabilmesidir.

İzzetbegoviç'in düşünsel mirasındaki özgürlük ilkesi, artık bu siyasî gerçeklikle sınanacaktı.

### **Bağımsızlık ile Parçalanma Arasında**

1991'de Slovenya ve Hırvatistan'ın bağımsızlık ilânları, Yugoslavya'nın çözülüşünü hızlandırdı. Hırvatistan'daki savaş Bosna'ya doğrudan tehdit oluşturmuyordu. İzzetbegoviç, Makedonya Cumhurbaşkanı Kiro Gligorov ile birlikte reforme edilmiş bir Yugoslavya için ara çözüm aradı. Ancak bu girişim federal cumhuriyetlerin gerekli desteğini sağlayamadı.

Bu girişim, onun bağımsızlığı başlangıçtan itibaren tek siyasî seçenek olarak görmediğini göstermesi bakımından önemlidir. Öncelikle Bosna'nın parçalanmasını önleyebilecek bir federal düzen arayışı söz konusuydu.

Bununla birlikte Yugoslavya'nın mevcut şartlarda korunması da kolay değildi. Slovenya ve Hırvatistan olmadan sürdürülecek bir federasyonun Sırbistan'ın siyasî ve askerî ağırlığı altında şekillenmesi ihtimali, Bosna açısından ciddi bir egemenlik meselesi doğuruyordu.

Bu sırada Radovan Karadžić liderliğindeki Bosnalı Sırp milliyetçi hareketi, Bosna'nın bağımsızlığına karşı çıktı. 1991 boyunca Sırp özerk bölgeleri oluşturuldu; Ekim ayında ayrı bir Sırp meclisi kuruldu. Hırvat milliyetçi çevrelerinde de Bosna topraklarının ayrı siyasî yapılara dönüştürülmesi yönündeki girişimler güçleniyordu. Yugoslav Halk Ordusu'nun askerî varlığı ise siyasî mücadelenin taraflar arasında eşit koşullarda yürütülmesini imkânsızlaştıran önemli bir güç unsuru.

Burada etnik topluluklarla onların adına hareket eden milliyetçi örgütlerin birbirinden ayrılması zorunludur. Karadžić'in siyasî kararları bütün Bosnalı Sırlara, Hırvat milliyetçi örgütlerinin politikaları bütün Bosnalı Hırvatlara mal edilemez. Nitekim Bosna'nın bütünlüğünü savunan farklı etnik kökenlerden insanlar da bulunuyordu.

Bu ayırım, yalnız tarihî doğruluk bakımından değil, kolektif suçlama ile bireysel ve kurumsal sorumluluk arasındaki ahlâkî sınırın korunması bakımından da gereklidir.

### **Referandum: Sandığın Cevaplayamadığı Sorular**

29 Şubat–1 Mart 1992 tarihlerinde yapılan bağımsızlık referandumu, Bosna'nın siyasî kaderinde belirleyici oldu. Seçmenlerin yaklaşık yüzde 64'ü oylamaya katıldı; katılanların yüzde 99'undan fazlası bağımsızlıktan yana oy verdi. Ancak referandum, Bosnalı Sırların büyük bölümünün boykotu altında gerçekleşti. Avrupa Topluluğu 6 Nisan'da, Amerika Birleşik Devletleri ise 7 Nisan'da Bosna-Hersek'in bağımsızlığını tanıdı.

Referandumun uluslararası tanınmaya temel oluşturması, toplumdaki derin siyasî ayrışmayı ortadan kaldırmadı. Bağımsızlık lehindeki güçlü seçmen iradesi ile önemli bir topluluğun sürece katılmaması, demokratik meşruiyetin yalnız sayısal çoğunlukla açıklanamayacağını gösteriyordu.

Ancak bu gerilimi, bağımsızlığa karşı yürütülen silahlı faaliyetleri haklılaştıracak biçimde yorumlamak da mümkün değildir. Siyasal bir karara itiraz etmek başka, sivillerin haklarını silahlı zor kullanarak ortadan kaldırmak başka bir eylemdir.

İzzetbegoviç'in önündeki seçenekler, bağımsızlık veya sorunsuz bir federasyonda huzur içinde yaşamak kadar basit değildi. Uluslararası tanınma, siyasî birlik, askerî güvenlik ve yurttaşların korunması birbirleriyle çatışan acil meseleler hâline gelmişti.

### **Lizbon: Barışın Sınırlarını Kim Çizecekti?**

Savaş öncesindeki Carrington–Cutileiro barış girişimi, İzzetbegoviç'in devlet anlayışındaki gerilimi görünür kılar. Mart 1992'de tartışılan düzenleme, Bosna'nın mevcut sınırları içinde kalmasını, fakat iç siyasî yapısının millî temeller üzerinde yeniden örgütlenmesini öngörüyordu.

18 Mart'ta üç büyük millî partinin liderleri temel ilkeler üzerinde uzlaştı. Ancak metnin kabul biçimi, bağlayıcılığı ve sonraki reddedilişinin sebepleri tarih yazımında tartışmalıdır. Barış anlaşmaları arşivi, ilkelerin benimsendiğini fakat metnin imzalanmadığını belirtirken, yakın tarihli akademik araştırmalar da özellikle Amerikan büyükelçisinin İzzetbegoviç'i anlaşmadan vazgeçirdiği yönündeki yaygın anlatının kanıtlarını sorgulamaktadır.

Buradaki mesele bir kişinin tek kararıyla savaşın başlayıp başlamadığına indirgenemez. Etnik esaslı idarî bölgeler oluşturmak, savaşı önleme amacı taşıyabilirdi; fakat aynı zamanda karma yerleşimlerin hangi siyasî otoriteye bağlanacağı konusunda yeni sorunlar doğuruyordu.

İzzetbegoviç'in siyasî tercihlerinin eleştirisi, bu gerçek güç ilişkileri ve belirsizlikler üzerinden yapılmalıdır.

### **Devletin Eşiğinde Bir Düşünür**

1992 baharında Bosna-Hersek uluslararası tanınmaya ulaşmıştı; ancak bağımsızlığın hukukî kabulü, devletin toprakları üzerinde güvenlik sağlayabileceği anlamına gelmiyordu. Silahlı örgütlenmeler, ayrılıkçı siyasî yapılar ve Yugoslav ordusunun askerî mirası, ülkeyi yaklaşan büyük savaşın eşiğine taşımıştı.

Aliya İzzetbegoviç artık yalnızca din, ahlâk ve özgürlük üzerine eserler yazan bir düşünür değildi. Aldığı kararların farklı kimliklerden milyonlarca insanın hayatına dokunacağı bir devlet başkanıydı.

Bosna'nın çokkültürlü geleceğini savunmak, yalnızca bu ideale inanmayı değil; onun hukukî, askerî ve kurumsal şartlarını oluşturmayı gerektiriyordu. İzzetbegoviç'in düşünsel ilkeleriyle siyasî uygulamaları arasındaki ilişkiyi belirleyecek asıl imtihan böylece başlamıştı.

Saraybosna'da henüz bütün evlerin pencereleri kırılmamış, bütün yollar barikatlarla kesilmemişti. Fakat siyasetin dili, komşuyu yurttaş olmaktan çıkarıp bir güvenlik tehdidi gibi tanımlamaya başladığında, savaşın toplumsal zemini çoktan oluşmuştu.

Filozof Kirpi: "Bir devletin çöküşü, haritaların parçalanmasından önce insanların birbirini yurttaş olarak görmekten vazgeçmesiyle başlar."

### **SARAYBOSNA KUŞATMASI: BİR ŞEHRİN, BİR HALKIN VE BİR LİDERİN DİRENİŞİ**

#### **Bosna Savaşı, Sırp Kuşatması, Sivil Katliamlar, Savaş Ahlâkı ve Aliya'nın Liderlik İmtihanı (1992–1995)**

Saraybosna'da bir çocuğun sokağın karşısına geçmesi, 1992 baharından itibaren ölümcül bir karara dönüşmüştü. Karşı tepelerde mevzilenmiş keskin nişancılar, sokakları görünmez ölüm koridorlarına çevirmişti. Ekmek almak için evinden çıkan bir insanın geri dönmesi artık sıradan bir gündelik olay değil, hayatta kalma başarısıydı. Şehrin tepelerinden yükselen topçu ateşi, yalnızca binaları parçalamıyordu; insanın zamanla, mekânla ve güvenlik duygusuyla kurduğu ilişkiyi de yıkıyordu. Sıradan hayatın bütün

alışkanlıkları askerî hesapların insafına terk edilmişti. Saraybosna kuşatması, modern savaşın sivilleri nasıl doğrudan hedefe dönüştürebildiğinin tarihî örneklerinden biri olacaktı.

Aliya İzzetbegović bu felâketin ortasında yalnızca bir cumhurbaşkanı değildi. Hapishanede özgürlüğün ahlâkî anlamını sorgulamış düşünür, şimdi bir toplumun fizikî varlığını koruma sorumluluğuyla karşı karşıyaydı. Kitaplarında insan haysiyetinden söz etmek başka, hastaneleri bombalanan, çocukları öldürülen, mahalleleri kuşatılan bir toplum adına karar vermek başka bir imtihandı.

### **Kuşatmanın Anatomisi: Şehri Açık Hava Hapishanesine Dönüştürmek**

Nisan 1992'de Bosna-Hersek'in bağımsızlığının uluslararası alanda tanınmasıyla birlikte Saraybosna çevresindeki askerî gerilim açık savaşa dönüştü. Yugoslav Halk Ordusu'nun askerî mirasından yararlanan Bosnalı Sırp kuvvetleri, şehri çevreleyen tepelerde ağır silahlarla mevzilendi. Radovan Karadžić'in siyasi önderliği ve Ratko Mladić'in askerî komutası altındaki yapı, kuşatma boyunca sivilleri hedef alan sistematik saldırılarda bulundu.

Kuşatma 1992 baharından 1996 başlarına kadar sürdü. Uluslararası ceza yargılamaları, özellikle 1992–1995 yılları arasındaki keskin nişancı ve topçu saldırılarının siviller üzerinde terör yaratma amacı taşıyan örgütlü bir şiddet kampanyası oluşturduğunu ortaya koydu. Stanislav Galić, Dragomir Milošević, Radovan Karadžić ve Ratko Mladić, Saraybosna kuşatması sırasında işlenen suçlardan mahkûm edildi.

Burada saldırganların yalnızca askerî mevzileri hedef aldığı iddiası, mahkeme bulgularıyla bağdaşmaz. Sivillerin kullandığı yolların, pazar yerlerinin, yerleşim alanlarının ve gündelik hayatın hedef alınması, savaşın toplumsal varoluşu tahrip etme boyutunu gösterir.

Kuşatma, şehrin dışarıyla ilişkisini de ağır biçimde sınırlandırdı. Elektrik, su, doğalgaz ve ısıtma imkânları kesintiye uğradı. Hastaneler yaralılarla dolarken tıbbî malzemeler azaldı. İnsanlar yakacak bulmak için mobilyalarını sökmek, su taşımak için ölüm tehlikesi altındaki güzergâhlardan geçmek zorunda kaldılar.

### **Çocukların Öldürüldüğü Şehirde Medeniyet Meselesi**

Bir şehrin kuşatılması yalnızca askerî bir hadise değildir. Toplumsal ilişkilerin, aile hayatının, eğitimin ve insanın gelecek tasavvurunun kuşatılmasıdır.

Saraybosna'da çocuklar bodrumlarda büyüdü. Oyun alanları, okul bahçeleri ve sokaklar tehlikeli mekânlara dönüştü. Eğitim faaliyetleri kimi zaman sığınaklarda, kimi zaman geçici sınıflarda sürdürüldü. Bir deftere ulaşmak, sınıfa gidebilmek veya öğretmeninin sesini işitebilmek bile savaşın gündelik şartlarına bağlıydı.

Bosna-Hersek Tarih Müzesi'nin kuşatılmış Saraybosna sergisinde yer alan el yapımı sobalar, su taşıma araçları ve gündelik ihtiyaçları karşılamak için üretilmiş basit nesneler, bu hayatın maddî tanıklarındır. Aynı sergi, hastanelerin, okulların ve kültürel faaliyetlerin olağanüstü şartlarda nasıl sürdürüldüğünü de belgelemektedir.

İzzetbegović'in Doğu ve Batı Arasında İslâm eserinde tartıştığı medeniyet meselesi burada başka bir anlam kazanıyordu. Teknik gelişmişlik, insanî olgunluğu zorunlu olarak beraberinde getirmiyordu. Modern silah sistemleri, tarihî bir Avrupa şehrinin çocuklarını öldürmek için kullanılabilirdi.

Fakat çocukların öldürülmesi, soyut bir medeniyet tartışmasının örneğine indirgenemez. Her çocuğun kendine ait hayatı, ailesi ve geleceği vardı. Savaşın ahlâkî muhasebesi, öncelikle yok edilen bu hayatların tanınmasını gerektirir.

### **Markale: Ekmek Arayan İnsanların Öldürülmesi**

5 Şubat 1994'te Saraybosna'daki Markale pazar yerine düşen havan mermisi, 68 kişinin ölümüne ve çok sayıda insanın yaralanmasına neden oldu. Pazar yerinde bulunan insanlar bir askerî harekâtın parçası değildi. Gündelik hayatlarını sürdürmeye çalışıyorlardı.

28 Ağustos 1995'te Markale çevresine yönelik ikinci büyük saldırıda 43 insan öldürüldü. Uluslararası ceza mahkemelerinin bulguları, bu saldırıların Bosnalı Sırp ordusunun mevzilerinden gerçekleştirildiğini ortaya koydu.

Markale, savaşın ahlâkî mantığındaki korkunç dönüşümü gösterir: İnsanlar artık yaptıkları şey yüzünden değil, belirli bir coğrafyada yaşamayı sürdürdükleri için öldürülebilmektedir.

Bu saldırıların ardından uluslararası kamuoyunda oluşan tepkiler, siyasî ve askerî müdahale tartışmalarını güçlendirdi. Ancak sivillerin korunması için alınacak kararların, büyük katliamların ardından gündeme gelmesi, uluslararası güvenlik düzeninin önleyici kapasitesi hakkında ağır sorular doğurdu.

İzzetbegoviç açısından mesele, saldırıları kınamakla sınırlı değildi. Kuşatma altındaki halkın savunulması, ordunun örgütlenmesi ve uluslararası desteğin sağlanması gerekiyordu.

### **Aliya'nın Liderliği: Ahlâkî Söylem ile Siyasî Sorumluluk**

İzzetbegoviç'in savaş yıllarındaki liderliğini anlamak için onu yalnızca halkına hitap eden bir sembol olarak değerlendirmek yetersizdir. Cumhurbaşkanlığı makamı, askerî komuta ilişkileri, diplomatik görüşmeler, insanî yardımın koordinasyonu ve uluslararası meşruiyetin korunması aynı anda yürütülmesi gereken faaliyetlerdi.

2 Mayıs 1992'de Saraybosna Havalimanı'na dönüşünde Yugoslav Halk Ordusu tarafından alıkonulması, devlet otoritesinin ne kadar kırılgan olduğunu gösterdi. Ardından Yugoslav askerî konvoyunun şehirden ayrılması sırasında yaşanan Dobrovoljačka olayları da savaşın ilk günlerindeki ağır güvenlik ve sorumluluk tartışmalarının parçası oldu.

İzzetbegoviç'in siyasî stratejisinin temel unsurlarından biri, Bosna-Hersek'in uluslararası alanda tanınmış egemenliğini korumaktı. Bununla birlikte devletin hukukî varlığı ile ülkeyi fiilen savunabilme kapasitesi arasında büyük bir uçurum bulunuyordu.

Bosna-Hersek Cumhuriyeti Ordusu, parçalı savunma örgütlenmelerinin düzenli askerî yapıya dönüştürülmesi sürecinde gelişti. Silah yetersizliği ve Birleşmiş Milletler ambargosunun etkileri, savunma imkânlarını sınırlandırıyordu.

1993'te Saraybosna Havalimanı'nın altından açılan yaklaşık 800 metrelik tünel, şehrin dış dünyayla bağlantısında belirleyici oldu. İnsanlar, gıda, tıbbî malzeme ve askerî ihtiyaçlar bu güzergâhtan taşındı. İzzetbegoviç de diplomatik yolculuklarında tüneli kullandı.

Ancak liderliğin değerlendirilmesi yalnızca askerî ve diplomatik sonuçlara dayanamaz. Sivil kurumların sürdürülmesi, farklı toplulukların korunması ve savaşın olağanüstü şartlarında hukukî sınırların muhafazası da aynı sorumluluğun parçalarıdır.

### **Kuşatma Altında Ahlâkî Sınırlar**

Saraybosna'nın yaşadığı ağır saldırılar, şehir içindeki bütün silahlı grupların eylemlerini kendiliğinden meşru hâle getirmez. Nitekim Bosna hükümeti tarafında savaşan bazı silahlı gruplar tarafından da sivillere yönelik ağır suçlar işlendi. Özellikle Muşan Topalović'e bağlı birliklerle ilişkilendirilen Kazani cinayetlerinde, çoğunluğu Sırp olan siviller öldürüldü. Bu olaylar üzerine yürütülen soruşturmalar ve yargı süreçleri, Bosna'nın savaş hafızasında ayrı bir sorumluluk alanı oluşturmaktadır.

Bu suçlar, Bosnalı Sırp kuvvetlerinin Saraybosna'ya yönelik sistematik saldırılarını hafifletmez. Fakat devletin savunulması adına işlenen suçların da açıkça değerlendirilmesini gerektirir.

İzzetbegoviç'in özgürlük ve insan haysiyeti anlayışını tarihî uygulamayla karşılaştırmanın yolu budur: Devlet, kendi yurttaşlarını ve savunma kuvvetlerini hangi hukukî sınırlara tâbi tutmuştur? Suç işleyenlerin cezalandırılmasında ne ölçüde etkili olabilmıştır?

### **Kültürel Direniş: Bombardıman Altında İnsan Kalmak**

Saraybosna kuşatma boyunca yalnızca silahla direnmedi. Tiyatro oyunları sahnelendi, konserler düzenlendi, sergiler açıldı. İnsanlar, ölüm tehlikesi altındaki bir şehirde sanat üretmeye devam ettiler. Bu faaliyetler, savaşın gündelik hayat üzerindeki hâkimiyetine karşı toplumsal bir varoluş biçimiydi.

25–26 Ağustos 1992 gecesi Bosna-Hersek Millî ve Üniversite Kütüphanesi'nin topçu saldırıları sonucunda yanması, bu mücadelenin başka bir boyutunu ortaya çıkardı. Yaklaşık iki milyon ciltlik koleksiyonun büyük kısmı yok oldu. Yanan yalnızca kitaplar değildi; kuşaklar boyunca biriktirilmiş tarihî hafızanın maddî taşıyıcılarıydı.

İzzetbegoviç'in kitaplarında tartıştığı kültür ile medeniyet ayrımı, Saraybosna'da trajik bir karşılık bulmuştu. Silahlar şehrin fizikî varlığını tahrip ederken, sanatçılar ve eğitimciler toplumsal hafızayı korumaya çalışıyordu.

Savaşın sonuna doğru diplomasi ve askerî müdahaleler kuşatmanın sona erdirilmesinde etkili oldu. Fakat barış görüşmelerinin masasında çözülemeyecek bir mesele kalmıştı: Ölen insanların hayatları geri getirilemeyecekti.

İzzetbegoviç'in savaş liderliği de bu geri döndürülemez kayıpların, savunma kararlarının ve ahlâkî sorumlulukların birlikte incelenmesini gerektirir.

Filozof Kirpi: "Bir şehrin teslim olmaması yalnızca askerî bir direniştir; fakat insanın, kuşatma altında bile başkasının haysiyetini koruması, ahlâkın tarihe karşı direnişidir."

12

### **SREBRENİTSA: SOYKIRIM, ETNİK TEMİZLİK VE AVRUPA'NIN AHLÂKÎ İFLÂSİ**

#### **Bosna'da Katliamların Coğrafyası, İnsanlığa Karşı Suçlar, Uluslararası Hukukun Çöküşü ve Aliya'nın Liderlik İmtihanı (1992–1995)**

11 Temmuz 1995'te Srebrenitsa'ya giren Bosnalı Sırp birliklerinin ardından yaşananlar, Avrupa'nın İkinci Dünya Savaşı sonrasında kurduğu insan hakları ve kolektif güvenlik düzeninin en ağır imtihanlarından birine dönüştü. Birleşmiş Milletler tarafından güvenli bölge ilân edilen kent, artık kendisini korumakla yükümlü uluslararası kurumların vaatleriyle değil, silahlı güçlerin iradesiyle yönetiliyordu. Kadınlar çocuklarına sarılıyor, aileler birbirinden koparılıyor, erkekler ve erkek çocukları ayrılarak bilinmeyen yerlere götürülüyordu. Önlerindeki günlerde sekiz binden fazla Boşnak erkek ve erkek çocuğun öldürülmesi, yalnızca Bosna tarihine değil, insanlığın hukukî ve ahlâkî hafızasına soykırım olarak kaydedilecekti.

Aliya İzzetbegoviç'in düşüncesinde insan haysiyeti, siyasî iktidarın bağışladığı bir ayrıcalık değildi. Fakat Srebrenitsa, haysiyetin felsefî olarak tanınmasının insan hayatını korumaya yetmediğini gösterdi. Bir halkın yaşama hakkı uluslararası belgelerde güvence altına alınmışken, aynı halkın binlerce mensubu örgütlü biçimde öldürülebilmisti. Bu gerçeklik, İzzetbegoviç'in liderliğini, Bosna'nın askerî savunmasını ve uluslararası toplumun sorumluluğunu birlikte değerlendirmeyi gerektirir.

## Soykırımdan Önce: Etnik Temizliğin Kurumsallaşması

Bosna'daki kitlesel şiddet, Srebrenitsa'nın düşmesiyle başlamadı. 1992 baharından itibaren Bosnalı Sırp siyasî ve askerî makamlarının denetimine geçen birçok bölgede, Sırp olmayan nüfusu uzaklaştırmaya yönelik örgütlü bir baskı ve şiddet süreci yaşandı. Prijedor bunun en belirgin örneklerindendi.

Omarska, Keraterm ve Trnopolje'de kurulan gözaltı kamplarında insanlar etnik kimlikleri nedeniyle alıkonuldu, işkenceye uğradı, ağır şartlarda tutuldu ve öldürüldü. Uluslararası Ceza Mahkemesi kararları, bu suçların rastlantısal askerî aşırılıklar değil, Sırp olmayan nüfusa yönelik geniş çaplı zulüm politikalarının parçası olduğunu ortaya koydu.

Foča'da Boşnak kadınlar sistematik cinsel şiddete, zorla alıkonulmaya ve köleleştirmeye maruz bırakıldı. Kunarac, Kovač ve Vuković davalarında verilen hükümler, savaşta tecavüzün ve cinsel köleleştirmenin insanlığa karşı suç olarak yargılanması bakımından önemli bir hukukî miras oluşturdu.

Vişegrad'da ise sivillerin evlere kapatılarak yakılması, toplumsal şiddetin insanlık dışı boyutunu gösterdi. Milan Lukić ve Sredoje Lukić hakkındaki yargılamalar, cinayetlerin, zulmün ve toplu öldürmelerin somut faillerini ortaya koydu.

Bu suçların amacı yalnızca insanların hayatına son vermek değildi. Toplamların yaşadıkları coğrafyayla ilişkisi koparılıyor, aileler dağıtılıyor, tarihî ve kültürel varlıkları tahrip ediliyordu. Bir evin yakılması, içinde yaşayan insanların gelecek kuşaklarla kuracağı bağın da hedef alınmasıydı.

13

## Srebrenitsa: Koruma Vaadinden Soykırıma

Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, 16 Nisan 1993 tarihli 819 sayılı kararıyla Srebrenitsa'yı güvenli bölge olarak ilân etti. Bölgeye konuşlandırılan Hollandalı barış gücü askerleri, koruma görevinin görünür temsilcileriydi. Ancak askerî kapasite, siyasî irade ve müdahale yetkileri arasındaki kopukluk, verilen güvenlik vaadini kırılğan hâle getirdi.

Temmuz 1995'te Ratko Mladić komutasındaki Bosnalı Sırp kuvvetleri saldırıya geçti. 11 Temmuz'da Srebrenitsa düştü. Birleşmiş Milletler askerleri, sivillerin korunmasını sağlayamadı. Potočari'deki BM üssüne ve çevresine sığınan binlerce insan, korku ve belirsizlik içinde bekledi.

Erkeklerin bir kısmı ormanlık alanlardan Tuzla'ya ulaşmaya çalıştı. Diğerleri yakalandı veya zorla ayrıldı. Ardından toplu infazlar gerçekleştirildi; kurbanların cesetleri toplu mezarlara gömüldü. Suçları gizlemek amacıyla bazı mezarlar daha sonra açılarak insan kalıntıları başka yerlere taşındı.

Burada belirleyici gerçek şudur: Srebrenitsa'da yaşananlar yalnızca savaş sırasında sivillerin öldürülmesi değildi. Belirli bir millî ve dinî topluluğun bölgedeki varlığını yok etmeye yönelik özel kastın bulunduğu, mahkeme kararlarıyla tespit edilmiş bir soykırımdı.

## Soykırımın Hukuku: İnsanlığı Yok Etme Kastı

Soykırım, savaş suçu ve insanlığa karşı suç kavramları birbirinin yerine kullanılabilecek ifadeler değildir. Savaş suçu, silahlı çatışmalarda uluslararası insancıl hukukun ağır ihlallerini; insanlığa karşı suç, sivillere yönelik yaygın veya sistematik saldırı çerçevesindeki belirli fiilleri ifade eder. Soykırım ise korunan millî, etnik, ırksal veya dinî bir grubu tamamen ya da kısmen yok etme özel kastını gerektirir. Etnik temizlik, bir nüfusu belli

bölgeden uzaklaştırma pratiğini tanımlar; tek başına bağımsız bir uluslararası suç kategorisi olmamakla birlikte, işleniş biçimine göre başka uluslararası suçları oluşturabilir.

Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi, Srebrenitsa'daki kitlesel öldürmeleri soykırım olarak nitelendirdi. Radovan Karadžić ve Ratko Mladić'in soykırım mahkûmiyetleri temyiz aşamalarında kesinleşti. Buna karşılık Bosna'nın diğer bölgelerindeki ağır suçlar bakımından verilen kararların hukukî nitelendirmeleri farklıdır.

Uluslararası Adalet Divanı'nın 2007 kararı, sorumluluk meselesine başka bir boyut ekledi. Divan, Srebrenitsa'da soykırım işlendiğini kabul etti; fakat soykırım fiillerinin doğrudan Sırbistan devletine isnat edilmesi için gerekli hukukî şartların kanıtlanmadığına hükmetti. Bununla birlikte Sırbistan'ın soykırımı önleme yükümlülüğünü ihlâl ettiğini ve uluslararası ceza yargılamasıyla iş birliği konusundaki yükümlülüklerini yerine getirmediğini belirledi.

Bu ayrımlar, vahşetin derecesini küçültmez. Hukukun vazifesi, öfkeyi hükme dönüştürmek değil, suçun mahiyetini ve sorumlularını kanıtlara dayanarak belirlemektir.

### **Birleşmiş Milletler: Koruyamadığı İnsanların Önünde**

Srebrenitsa, uluslararası siyasetin en ağır çelişkilerinden birini görünür kıldı. Güvenli bölge ilânı, sivillerin korunacağına ilişkin bir beklenti oluşturmuştu. Ancak bu beklentiye gerçekleştirecek askerî ve siyasî mekanizmalar yeterli değildi.

Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri'nin 1999 tarihli Srebrenitsa raporu, güvenli bölge uygulamasının eksikliklerini, hava gücü kullanımını, barış gücünün kapasitesini ve üye devletlerin sorumluluklarını inceleyerek uluslararası sistemin başarısızlığını değerlendirdi.

Burada hukukî sorumluluk ile siyasî ve ahlâkî sorumluluğu birbirinden ayırmak gerekir. Bir devletin belirli bir uluslararası suçtan mahkûm edilmemesi, onun siyasî tercihlerinin veya hareketsizliğinin eleştirilemeyeceği anlamına gelmez.

Srebrenitsa'da insanları koruma iddiasıyla bulunan uluslararası yapıların yetersizliği, yalnızca geçmişe ait bir başarısızlık değildir. İnsan haklarının uygulanmasının büyük güçlerin siyasî iradesine bağımlı kalmasının doğurduğu yapısal problemin tarihî göstergesidir.

### **Aliya'nın İmtihanı: Devleti Savunmak ve Hayatı Korumak**

Aliya İzzetbegović'in savaş liderliği Srebrenitsa bağlamında ayrıca sorgulanmalıdır. Bosna-Hersek'in uluslararası tanınmış devlet başkanı olarak görevi, ülkenin egemenliğini savunmanın yanında yurttaşlarının güvenliğini sağlamaktı. Fakat devletin askerî kapasitesi sınırlıydı; ülkenin geniş bölgelerinde fiilî denetim kaybedilmişti.

İzzetbegović, uluslararası diplomasiye ve askerî yardıma ihtiyaç duyan bir hükümetin başındaydı. Srebrenitsa'nın korunamaması, bu askerî ve diplomatik yetersizliklerden ayrı değerlendirilemez.

Ancak liderlik incelemesi, sorumluluğu yalnızca dış güçlere yüklemekle tamamlanamaz. Bosna yönetiminin savunma öncelikleri, askerî hazırlıkları, kuşatılmış bölgelere yardım imkânları ve uluslararası müdahale için yürüttüğü girişimler de tarihî belgelere dayanarak sorgulanmalıdır.

Aynı zamanda bir devlet başkanının savunma imkânlarındaki yetersizlik ile katliamları gerçekleştiren faillerin cezaî sorumluluğu birbirine karıştırılmamalıdır.

İzzetbegoviç'in düşüncesindeki ahlâkî özgürlük anlayışı, burada siyasetin en ağır sorusuyla karşılaşır: Bir lider, bütün insanları koruyamadığında hangi kararlarından sorumludur; hangi kayıplar ise onun yetki ve imkânlarının dışındadır?

Bu sorunun cevabı ne peşin bir aklama ne de tarihî şartları yok sayan bir suçlamadır.

### **Hafızanın Adaleti: Mezarsız İnsanlardan İsimli Mezar Taşlarına**

Srebrenitsa'daki toplu mezarların açılması, kimlik tespitleri ve ailelere insan kalıntılarının teslim edilmesi, savaşın sona ermesinden çok sonra da sürdü. Potočari'deki beyaz mezar taşları, soykırımın istatistiklerden ibaret olmadığını hatırlatır.

Orada her mezarın bir adı, her adın yarım bırakılmış bir hayatı vardır. Kayıp yakınlarını arayan annelerin talepleri yalnızca yaslarını tamamlamak değildir; kurbanların kimliklerinin tanınması, faillerin belirlenmesi ve tarihî gerçeğin inkâr edilmemesidir.

Soykırımı inkâr etmek, yalnızca geçmişe ilişkin yanlış bir iddia ileri sürmek değildir. Hayatta kalanların tanıklığını ve ölenlerin insanî varlığını yeniden tartışmalı hâle getirmektir.

Bununla birlikte tarihî adalet, suçu bütün bir etnik kimliğe yükleyemez. Bosnalı Sırp askerî ve siyasî faillerin işlediği suçlar, bütün Sırpların kolektif suçu değildir. Boşnak ve Hırvat silahlı oluşumlarının işlediği suçlar da kendi failleri ve hukukî sorumlulukları çerçevesinde değerlendirilmelidir. Böyle bir yaklaşım, suçların ölçeğini eşitlemek değil, adaletin etnik ayrıcalık tanımamasını sağlamaktır.

İzzetbegoviç'in mirası da bu ahlâkî sınırdan anlam kazanır. Soykırımın hafızasını korumak, mağduriyeti yeni bir düşmanlığın gerekçesine dönüştürmemeyi gerektirir.

Srebrenitsa, insanlığın yalnızca ne kadar zalim olabileceğini değil, korunması gereken insanları korumayan kurumların ne kadar büyük bir ahlâkî boşluk üretebileceğini de gösterdi.

Filozof Kirpi: "Soykırım, yalnızca insanların öldürülmesi değildir; bir toplumun geleceğinin de öldürülmek istenmesidir. Adalet ise ölüleri geri getiremez, fakat onları ikinci kez öldürmeye kalkışan inkârın karşısında hakikati ayakta tutabilir."

### **DAYTON: ADALETSİZ BARIŞIN SİYASÎ VE AHLÂKÎ BEDELİ**

#### **Savaşın Sonu, Diplomasinin İktidarı, Büyük Güçler, Devletin Parçalı Egemenliği ve Aliya'nın Tarihî İmtihanı (1992–1995)**

21 Kasım 1995'te Amerika Birleşik Devletleri'nin Ohio eyaletindeki Dayton askerî üssünde üç devlet başkanı aynı masanın çevresindeydi: Aliya İzzetbegoviç, Slobodan Milošević ve Franjo Tuđman. Masadaki belgeler, dört yıla yaklaşan Bosna Savaşı'nı sona erdirecek düzenlemeleri içeriyordu. Ancak haritaların üzerinde çizilmiş sınırların gerisinde yıkılmış şehirler, toplu mezarlar, tecavüze uğramış kadınlar, evlerinden sürülmüş aileler ve geri dönmeyecek çocuklar vardı. Diploması, savaşın durdurulmasını vaat ediyordu; fakat öldürülen insanların hayatlarını iade edemiyordu. İzzetbegoviç için Dayton, yalnızca bir barış anlaşması değil, kendi siyaset felsefesinin tarih karşısında geçirdiği en ağır sınavlardan biriydi.

Anlaşmanın ön kabulü 21 Kasım'da Dayton'da, resmî imzası ise 14 Aralık 1995'te Paris'te gerçekleştirildi. İzzetbegoviç, Dayton'daki konuşmasında varılan sonucu şu sözlerle değerlendirdi: "Bu adil bir barış olmayabilir, fakat savaşın devamından daha adildir."

Bu cümle, onun siyasî düşüncesindeki büyük gerilimi görünür kılar: Adaletin bütünüyle gerçekleşmediği şartlarda barışı kabul etmek ahlâkî bir geri çekilme midir, yoksa daha fazla insanın ölmesini önlemek için üstlenilmiş tarihî bir sorumluluk mudur?

### **Silah Ambargosu: Eşit Yasakların Eşitsiz Sonuçları**

25 Eylül 1991'de Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin 713 sayılı kararıyla Yugoslavya'ya genel silah ambargosu uygulandı. Karar, henüz Bosna Savaşı başlamadan alınmıştı. Ancak 1992'de çatışmalar genişlediğinde Yugoslav Halk Ordusu'nun silah ve teçhizat mirasından yararlanan kuvvetlerle yeni örgütlenen Bosna-Hersek Cumhuriyeti Ordusu arasında büyük bir askerî kapasite farkı bulunuyordu.

Ambargo, biçimsel olarak bütün taraflara yönelikti; fiilen ise mevcut silah stoklarına sahip güçlerle savunmasını yeni kurmaya çalışan hükümet arasında farklı sonuçlar doğurdu. Böylece uluslararası hukukun görünüşte tarafsız bir tedbiri, sahadaki güç eşitsizliğini ortadan kaldırmadı.

İzzetbegoviç'in diplomatik mücadelesinde bu durum merkezî öneme sahipti. Bosna'nın tanınmış devlet egemenliği, kendi yurttaşlarını savunabilme imkânıyla aynı ölçüde desteklenmiyordu. Uluslararası düzen, devletin varlığını kabul ederken onu koruyacak maddî şartları sağlamada başarısız kalabiliyordu.

### **Washington Anlaşması: Parçalanmış Savunmanın Yeniden Kurulması**

Bosna Savaşı'nın yalnızca Boşnaklarla Sırp lar arasında gerçekleştiğini düşünmek tarihî gerçekliği eksiltir. 1993 yılında Boşnaklarla Hırvatlar arasında da ağır çatışmalar yaşandı. Mostar başta olmak üzere birçok bölgede siviller öldürüldü, yerleşimler tahrip edildi ve zorla yerinden etmeler gerçekleşti. Bosna'nın bağımsızlığını savunması gereken güçlerin kendi aralarında savaşıması, devletin askerî ve siyasî kapasitesini daha da zayıflattı.

18 Mart 1994'te Washington'da imzalanan anlaşmalar, Boşnak-Hırvat çatışmasının sona erdirilmesi ve Bosna-Hersek Federasyonu'nun kurulması yönünde belirleyici bir adım oldu. İzzetbegoviç, Franjo Tuđman ve Haris Silajdžić'in katıldığı süreç, Amerikan diplomasisinin desteğiyle yürütüldü.

Bu düzenleme yalnızca askerî bir ittifak değildi. Bosna'nın bütünüyle parçalanmasını önlemek için farklı millî toplulukların aynı siyasî yapı içinde yeniden örgütlenmesiydi. Ancak savaş sırasında işlenen suçların sorumluluğunu ortadan kaldırmıyordu.

### **Büyük Güçler: İnsan Hakları ile Jeopolitik Çıkarların Çatışması**

Bosna Savaşı boyunca Amerika Birleşik Devletleri, Avrupa devletleri, Rusya ve İslâm ülkeleri farklı diplomatik ve stratejik öncelikler izledi. Avrupa hükümetleri arasında askerî müdahale ve barış gücünün yetkileri konusunda görüş ayrılıkları bulunuyordu. Rusya, Sırbistan'la ilişkilerini sürdürürken diplomatik çözüm arayışlarına katıldı. Türkiye ve çeşitli İslâm ülkeleri Bosna'nın uluslararası alandaki taleplerini destekledi; insanî yardımlar ve diplomatik girişimler yürüttü.

Bununla birlikte İslâm dünyasının desteği de tek merkezden yönetilen, bütün sorunları çözebilecek ortak bir siyasî iradeye dönüşmedi. İzzetbegoviç'in talep ettiği yardım ile devletlerin sağlamaya hazır oldukları destek arasında önemli farklar vardı.

Buradaki siyaset sosyolojisi problemi açıktır: İnsan hakları evrensel bir hukuk diliyle tanımlanırken, bunların korunması devletlerin değişen stratejik hesaplarına bağımlı kalabilmektedir.

Bosna'nın trajedisi yalnızca şiddet uygulayanların eylemlerinde değil, şiddetin durdurulması için yeterli iradenin zamanında oluşturulamamasında da aranmalıdır.

## NATO Müdahalesi: Diplomasıye Askerî Gücün Eşlik Etmesi

1995 yazı savaşıñ askerî ve diplomatik dengelerini değıştirdi. Srebrenitsa soykırımı, Saraybosna kuşatmasının devam etmesi ve 28 Ağustos'taki ikinci Markale saldırısı, uluslararası müdahale tartışmalarını yoğunlaştırdı.

30 Ağustos 1995'te NATO, Bosnalı Sırp askerî hedeflerine karşı Deliberate Force harekâtını başlattı. Komuta merkezleri, mühimmat tesisleri ve askerî altyapı hedef alındı. Bosna hükümet kuvvetleriyle Hırvat güçlerinin sahadaki harekâtları da müzakere koşullarını etkiledi. NATO'nun resmî değerdendirmelerinde hava operasyonlarının barış görüşmelerine giden süreçte önemli rol oynadığı belirtilmektedir.

Ancak savaşıñ sona ermesini yalnızca NATO müdahalesine bağlamak doğru değildir. Cephedeki değışimler, ekonomik baskılar, diplomatik müzakereler ve tarafların askerî hesapları birlikte etkili oldu.

İzzetbegoviç açısından ortaya çıkan tarihî çelişki dikkat çekiciydi: Bosna'nın egemenliğini koruyabilmesi, başka devletlerin askerî müdahalesine ihtiyaç duymuştu. Ulusal bağımsızlık, uluslararası güç ilişkilerinden bütünüyle bağımsız değildi.

## Dayton: Devletin Korunması, Ülkenin Bölünmüşlüğü

Dayton görüşmeleri, Amerikan diplomatı Richard Holbrooke'un öncülüğünde yürütüldü. Anlaşma, Bosna-Hersek'in uluslararası hukuk bakımından devlet olarak varlığının devamını kabul etti. Fakat ülkenin iç yapısı iki entiteye ayrıldı: Bosna-Hersek Federasyonu ve Republika Srpska.

Toprakların yaklaşık yüzde 51'i Federasyon'a, yüzde 49'u Republika Srpska'ya bırakıldı. Üç üyeli devlet başkanlığı, iki meclisli parlamento ve karmaşık etnik temsil mekanizmaları kuruldu. Anlaşmanın dördüncü eki doğrudan ülkenin anayasası hâline geldi.

Dayton'un temel çelişkisi burada belirginleşti. Anlaşma, Bosna'nın egemenliğini ve toprak bütünlüğünü korurken savaş sırasında derinleşen etnik ayrışmaları anayasal düzenin içine yerleştirdi.

Ancak Republika Srpska'nın tanınması, soykırımın hukukî olarak meşrulaştırılması anlamına gelmez. Anlaşma, savaş suçlarını bağışlamadı; uluslararası ceza mahkemesiyle iş birliği yükümlülüğünü de içerdi. Sorun, savaşıñ yarattığı fiilî coğrafyanın siyasî kurumlara hangi ölçüde taşındığıdır.

Etnik toplulukların güvenliğini amaçlayan düzenlemeler, yurttaşlık esasına dayanan ortak siyasî hayatı güçleştirebilmektedir. Dayton'un kurumsal mimarisindeki gerilim budur.

## Barışın Dışında Kalan Yurttaşlar

Dayton Anayasası, Boşnakları, Hırvatları ve Sırpaları kurucu halklar olarak tanımladı. Bu düzenleme, savaş sonrasında topluluklar arasında siyasî güvence sağlama amacı taşıyordu. Fakat başka etnik kimliklere sahip olanlar veya kendisini herhangi bir etnik toplulukla tanımlamayan yurttaşlar bakımından eşit temsil sorunu doğurdu.

Nitekim Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, 2009 tarihli Sejdić ve Finci/Bosna-Hersek kararında, Roman ve Yahudi kökenli iki yurttaşın devlet başkanlığına ve parlamentonun üst kanadına aday olamamalarını ayrımcı buldu.

Bu karar, Dayton'un barışı korumak için oluşturduğu temsil sisteminin hukukî bakımdan tartışmalı sınırlarını gösterdi.

İzzetbegoviç'in düşünsel hayatı bakımından soru daha da derindir: İnsan haysiyetini evrensel bir değer olarak savunan bir siyaset felsefesi, etnik aidiyeti siyasal haklara erişimin belirleyici şartı yapan kurumlarla nasıl uzlaştırılabilir?

## Mülteciler: Barışın Gerçek Ölçüsü

Dayton'un yedinci eki, mültecilerin ve yerinden edilmiş kişilerin evlerine dönme hakkını tanıdı. Mülkiyetin iadesi ve güvenli geri dönüş, anlaşmanın önemli hükümleri arasındaydı.

Fakat hukukî bir hakkın yazılı olması, onun kendiliğinden kullanılabileceği anlamına gelmez. Evinden sürülen insanın geri dönmesi için güvenliğe, geçim imkânlarına ve toplumsal kabul görmeye ihtiyacı vardı. Evi başkalarınca kullanılan, yakınlarını kaybeden veya eski komşularıyla güven ilişkisi parçalanmış insanlar açısından barış, uzun ve sancılı bir yeniden kuruluş süreciydi.

Bu nedenle Dayton'un başarısı yalnızca silahların susmasıyla değil, mültecilerin geri dönüşü, suçların yargılanması ve yurttaşların eşit haklara kavuşmasıyla değerlendirilmelidir.

## Aliya'nın Kararı: İmkânsız Seçenekler Arasında Siyaset

İzzetbegoviç'in Dayton'u kabul etmesini ne mutlak bir zafer ne de bütünüyle bir teslimiyet olarak açıklamak yeterlidir. Kararın alındığı dönemde Bosna toplumu ağır insan kayıpları yaşamış, şehirleri tahrip edilmiş ve çok sayıda yurttaşı yerinden edilmişti.

Savaşı sürdürmek, daha fazla insanın ölmesi ihtimalini içeriyordu. Barışı kabul etmek ise ülkenin geleceğini etnik esaslı karmaşık bir siyasî yapıya bağlayacaktı.

Burada düşünürün ahlâkı ile devlet adamının sorumluluğu birbirinden ayrılır. Düşünür adaletin ilkelerini tartışabilir; devlet adamı ise sınırlı imkânlar içerisinde karar vermek zorundadır. Bu zorunluluk, kararın eleştirilemeyeceği anlamına gelmez. Yalnızca onu sonuçlarından ve tarihî şartlarından kopararak değerlendirmenin yetersizliğini gösterir.

Dayton, savaşın sonlandırılması bakımından belirleyici bir düzenleme oluşturdu. Buna karşılık Bosna'nın demokratik bütünleşmesi, kurumsal işleyişi ve eşit yurttaşlık sorunu savaş sonrasına taşındı.

İzzetbegoviç'in siyasî mirası da burada tamamlanmış değildir. Hapishanede savunduğu özgürlük, savaş sırasında korumaya çalıştığı egemenlik ve Dayton'da kabul ettiği anayasal düzen, aynı düşünsel hayatın birbirleriyle gerilimli üç safhasıdır.

Filozof Kirpi: "Barış, silahların susmasıyla başlar; adalet, susturulmuş insanların yeniden konuşabildiği yerde. Silahları susturup haksızlığı kurumsallaştıran siyaset, savaşı bitirebilir fakat onun bıraktığı yarayı kapatamaz."

## ALİYA'NIN FİKRÎ MİRASI: BİLGELİK, ÇELİŞKİLER VE ÖLÜMÜNDEN SONRAKİ BOSNA

### İnsan Haysiyeti, İslâm, Özgürlük, Siyasî Hafıza ve Bir Düşünürün Tarihle Hesaplaşması (1995–2026)

19 Ekim 2003'te Aliya İzzetbegoviç Saraybosna'da öldüğünde, geride yalnızca bağımsız bir devletin kuruluş tarihi bulunmuyordu. Hapishane defterleri, felsefî kitaplar, savaş konuşmaları, tartışmalı siyasî kararlar, mezarlıklara dönüşmüş kasabalar ve henüz tamamlanmamış bir barış bırakmıştı. Saraybosna'daki Kovači Şehitliği'ne defnedilen İzzetbegoviç'in mezarı, zamanla farklı siyasî ve toplumsal hafızaların bulunduğu bir ziyaret mekânına dönüştü. Ancak bir düşünürün mezarına gösterilen hürmetle düşüncelerinin eleştirel değerlendirilmesi aynı faaliyet değildir. Ölüm, insanın hayat hikâyesini tamamlar; fikirlerinin tarih içindeki sonuçlarını tamamlamaz.

Aliya İzzetbegoviç'in hayatına ilişkin temel sorun, onun hangi siyasî kimlikle hatırlanacağı değildir. Asıl mesele, özgürlük adına geliştirdiği fikirlerin, devlet kurmanın ve devlet yönetmenin zorunlulukları karşısında

nasıl biçim değiştirdiğidir. Çünkü düşünürün sorumluluğu hakikati araştırmak, siyasetçinin sorumluluğu ise aldığı kararların insanlar üzerindeki sonuçlarıyla karşılaşmaktır. İzzetbegoviç, bu iki sorumluluğu aynı hayatın içinde taşımaya çalışmıştı.

### **Savaş Sonrasında Devlet: Barışın Gündelik Hayatla İmtihanı**

Dayton Anlaşması'nın ardından Bosna-Hersek, yeniden inşa edilmesi gereken bir ülkeydi. Evler, hastaneler, okullar, yollar ve ekonomik ilişkiler büyük zarar görmüştü. Yerinden edilmiş insanların geri dönüşü, kamu kurumlarının işlemesi ve savaşın parçaladığı toplumsal bağların onarılması uzun süreli çalışmalar gerektiriyordu.

İzzetbegoviç, savaşın ardından da devlet başkanlığı görevini sürdürdü. 1996 ve 1998 seçimleriyle başlayan yeni dönemlerde başkanlık kurumunda yer aldı. Sağlık sorunlarının da etkisiyle 15 Ekim 2000'de görevinden ayrıldı. Ardından siyasî ve entelektüel çalışmalarını sürdürerek hatıralarını kaleme aldı.

Barış döneminde liderliğin ölçütleri değişmişti. Kuşatma sırasında toplumu bir arada tutan siyasî dil, artık farklı toplulukların karşılıklı güvenini geliştirmek zorundaydı. Askerî savunmanın yerini kurumsal liyakat, kamu hizmetleri, hukukî eşitlik ve ekonomik yeniden yapılanma alıyordu.

Savaş sırasında olağanüstü şartlarla açıklanan yönetim alışkanlıklarının barış döneminde sürdürülmesi ise demokratik kurumların gelişimini sınırlandırabilecek bir tehlikeydi. Bir ülkeyi savunmak için gerekli dayanışma ile devlet kaynaklarının siyasî sadakate göre dağıtılması arasında aşılması gereken kesin bir ahlâkî sınır bulunur.

### **Düşünür Aliya: İnsanın İki Dünyası**

19

Doğu ve Batı Arasında İslâm, İzzetbegoviç'in entelektüel mirasının merkezinde bulunmaktadır. Eser, insanı maddî şartların ürünü olarak gören açıklamalarla onu yalnızca mânevî bir varlığa indirgeyen anlayışları karşılaştırır.

İzzetbegoviç'in temel antropolojik iddiası, insanın tabiat içerisinde yaşayan fakat ahlâkî ve estetik tecrübeleri bakımından salt maddî süreçlere indirgenemeyen bir varlık olduğudur. Ona göre din, sanat, özgürlük ve sorumluluk, insanın varoluşunu anlamak için vazgeçilmez alanlardır.

Bu yaklaşım, modern toplumların teknik ilerlemeyi insanî ilerlemeyle özdeşleştirme eğilimine karşı önemli sorular üretir. Ancak onun düşüncesinde materyalizm, din ve İslâm arasında kurulan keskin karşıtlıklar, tarihî ve felsefî bakımdan tartışmalıdır. Bilimsel açıklama, zorunlu olarak ahlâkî değerleri reddetmez; seküler düşünce de insan haysiyetinin temellendirilmesinde bütünüyle yetersiz değildir.

İzzetbegoviç'in düşüncesi, bu nedenle bütün soruları çözmüş kapalı bir felsefî sistem olarak değil, modern insanın parçalanmış varoluşunu sorgulayan bir düşünsel girişim olarak incelenmelidir. Eserin çağdaşlık, ahlâk ve indirgemecilik tartışmalarıyla ilişkisi, ilk yayımlandığı dönemdeki akademik değerlendirmelerde de öne çıkmıştır.

### **İslâmî Kimlik ile Evrensel Yurttaşlık Arasındaki Gerilim**

İzzetbegoviç'in fikirleri içerisindeki en tartışmalı mesele, dinî inanç ile siyasî düzen arasındaki ilişkidir.

İslâm Deklarasyonu, İslâm'ı bireysel ibadetlerle sınırlamayan, toplumsal hayatın bütününe ilgilendiren bir dünya görüşü olarak ele alır. Ancak böyle bir anlayışın çok dinli ve çok kültürlü toplumlarda nasıl uygulanacağı, demokratik eşitlik bakımından açıklığa kavuşturulması gereken bir sorudur.

Bosna'nın bağımsızlık mücadelesinde savunulan ortak devlet fikri ile İslâmî toplumsal dönüşüm düşüncesi arasında kolayca ortadan kaldırılamayacak bir gerilim bulunmaktadır.

2026'da yayımlanan akademik bir araştırma da bu ikiliği inceleyerek İzzetbegoviç'in İslâmî değerlerin toplumsal önemini vurgularken Bosna'nın çoğulcu gerçekliğine uyarlanmış bir siyasî yaklaşım geliştirdiğini ileri sürmektedir. Bu yorum, metinlerinde yer alan dinî-siyasî taleplerin eleştirel incelenmesi ihtiyacını ortadan kaldırmaz.

Burada ahlâkî sorunun cevabı açıktır: Bir insanın Müslüman, Hristiyan, Yahudi, inançsız veya başka bir kimliğe sahip olması, onun temel haklarının kapsamını değiştirmemelidir.

İzzetbegoviç'in özgürlük düşüncesinin evrensellik iddiası da bu ilke üzerinden sınanmalıdır.

### **SDA ve Kurucunun Mirasının Siyasallaşması**

İzzetbegoviç'in kurduğu Demokratik Eylem Partisi, Bosna'nın savaş ve bağımsızlık döneminde önemli bir siyasî örgütlenmeydi. Ancak bir partinin kuruluş şartlarıyla sonraki dönemlerdeki kurumsal davranışları aynı tarihî gerçeklik değildir.

Savaş yıllarındaki toplumsal seferberlik, barış döneminde demokratik rekabet ve hesap verebilirlik ilkeleriyle yeniden düzenlenmek zorundadır. Kurucunun tarihî saygınlığı, sonraki yöneticilerin kararlarına otomatik meşruiyet kazandırmaz.

İzzetbegoviç'in oğlu Bakir İzzetbegoviç'in de SDA liderliğini üstlenmesi, siyasî mirasın aile bağları ve parti kimliği üzerinden aktarılması tartışmasını gündemde tutmuştur. Partinin kendi açıklamalarında Genç Müslümanlar hareketiyle günümüz SDA'sı arasında fikrî süreklilik kurulmaktadır.

20

Fakat bir düşünürün mirası ile bir siyasî partinin güncel çıkarları aynı şey değildir. Düşüncenin bağımsızlığı, onu sahiplenme iddiasında bulunan kurumlara da eleştiri yöneltebilmeyi gerektirir.

Bu nedenle Aliya'nın kitapları, sonraki SDA yöneticilerinin bütün politikalarını doğrulayan değişmez siyasî belgelere dönüştürülemez.

### **Dayton Sonrası Bosna: Etnik Kimliğin Anayasal Sınırları**

Dayton Anlaşması, Bosna-Hersek'in devlet olarak devamlılığını sağlarken etnik temsili siyasî sistemin merkezine yerleştirdi.

Bu yapının hukukî sorunları sonraki yıllarda belirginleşti. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Sejdić ve Finci kararı, bazı yurttaşların etnik kimlikleri nedeniyle belirli siyasî makamlara aday olamamasını ayrımcı buldu.

Avrupa Komisyonu'nun 4 Kasım 2025 tarihli Bosna-Hersek raporu, anayasal ve seçim reformlarına duyulan ihtiyacın sürdüğünü; siyasal kurumların işleyişinde, yolsuzlukla mücadelede ve hukuk devletinin güçlendirilmesinde ciddi sorunlar bulunduğunu belirtti.

Bu sorunları doğrudan İzzetbegoviç'in kişisel kararlarının sonucu saymak tarihî nedenselliği basitleştirir. Dayton, savaşan tarafların ve uluslararası aktörlerin birlikte oluşturduğu bir uzlaşmaydı.

Ancak onun düşünsel mirası açısından şu gerilim varlığını korur: Etnik toplulukların güvenliğini sağlamak amacıyla kurulan bir siyasal sistem, bireyin kimliklerden bağımsız yurttaşlık hakkını sınırladığında hangi ahlâkî ilke öncelikli olacaktır?

### **Hafıza, Kutsallaştırma ve Eleştirel Tarih**

İzzetbegoviç'in ölümünden sonra Bosna'daki anma pratikleri, yalnızca tarihî saygının değil, siyasî kimlik inşasının da parçası hâline geldi.

2025 tarihli bir akademik çalışmada, Bosna İslâm topluluğunun kurumsal hafızası içerisinde İzzetbegoviç'in ve başka Müslüman aydınların nasıl konumlandırıldığı incelenmiştir. Çalışma, anma pratiklerinin siyasî ve ideolojik değişimlerden etkilenebildiğini göstermektedir.

Buradaki tehlike, tarihî şahsiyetin eleştiriden muaf tutulmasıdır. Bir liderin fikirlerini tartışmayı ona saygısızlık saymak, düşünsel üretimini canlı bir araştırma alanı olmaktan çıkarıp dokunulmaz bir hatıraya dönüştürebilir.

Aynı şekilde İzzetbegoviç'in savaş sırasındaki tercihlerinin tartışılması, Bosna'da işlenen savaş suçlarının inkârıyla karıştırılmamalıdır. Srebrenitsa soykırımı ve Saraybosna'daki sivillere yönelik suçlar, uluslararası mahkeme kararlarıyla belgelenmiştir.

Eleştirel tarihçilik, kurbanların acısını siyasî liderlerin dokunulmazlığı için kullanmadığı gibi, liderleri eleştirmek adına suçların sorumluluğunu da belirsizleştiremez.

### **Bilgeliliğin Son Sınavı: Başkasının Haysiyeti**

İzzetbegoviç'in fikirlerinden bugüne uzanan sorulardan biri, özgürlüğün hangi ahlâkî temele dayanacağıdır. Hapishanede düşünce özgürlüğünü arayan insanla savaş sırasında devletin bağımsızlığını savunan siyasetçi, aynı hayatın farklı dönemlerinde karşımıza çıkar.

Fakat bireysel özgürlük ile devletin egemenliği birbirinin yerine geçmez. Bağımsız bir devlet, kendi yurttaşları arasında eşitsizlik üretebilir. Dinî inancını özgürce yaşayabilen bir toplum, başka inançlara aynı özgürlüğü tanımakta başarısız olabilir.

Bu ihtimaller, İzzetbegoviç'in savunduğu ilkelerin eleştirel biçimde uygulanmasını gerektirir.

Saraybosna'nın Kovaçi Şehitliği'nde mezar taşları yan yana durmaktadır. Bir kısmı savaşta hayatını kaybeden insanlara, biri de devletin savaş yıllarındaki liderine aittir. O taşların arasında yürüyen yeni kuşaklar için mesele yalnızca geçmişî hatırlamak değildir. Geçmişin acılarını, farklı kimliklerden insanların güvenle yaşayabilecekleri bir geleceğin önüne engel olarak koymamaktır.

Aliya'nın kitaplarının, konuşmalarının ve siyasî tercihlerinin bıraktığı sorular da burada yaşamaya devam eder: İnanç, iktidarı sınırlandırabilir mi? Devlet, bütün yurttaşların ortak hukukî evi olabilir mi? Soykırımın hafızası korunurken yeni düşmanlıklar üretilmeden adalet aranabilir mi?

Filozof Kirpi: "Bir düşünürü ölümsüzleştiren, heykelinin yüksekliği değil, düşüncesine yöneltlen sorulara ölümünden sonra da tahammül edebilmesidir."